

I

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

1.1. Γιατί μεταβάλλεται η γλώσσα;

Στην κεντρική Αυστραλία, εκεί όπου ο ποταμός Ντάρλινγκ συναντά τον ποταμό Μάρρεϋ, ζει μια μικρή φυλή ιθαγενών, τα μέλη της οποίας υποχρεώθηκαν να αλλάξουν τη λέξη που χρησιμοποιούσαν για το νερό εννέα φορές σε διάστημα πέντε ετών, όποτε δηλαδή πέθαινε κάποιος που έφερε ως όνομα την εκάστοτε λέξη.¹

Δεν είναι εύκολο για εμάς να κατανοήσουμε τη λογική πίσω από τούτη την τακτική. Άραγε, δεν θα δυσκολεύονταν εξίσου και οι Αυστραλιανοί ιθαγενείς να κατανοήσουν τον λόγο για τον οποίο οι άνθρωποι στη Γερμανία ξεκίνησαν μαζικά το τρέξιμο, αφότου ο αγγλικός όρος *jogging* έγινε του συρμού;

¹ Strehlow 1907–1915, σ. 55, για το παράθεμα βλ. Boretzky 1981, σ. 75. [Θήοντορ (Τεντ) Τζωρτζ Χένρυ Στρέλοου (Theodor George Henry Strehlow, 1908–1978): Αυστραλός ανθρωπολόγος, γιος του Γερμανού λουθηρανού πάστορα και ιεραποστόλου Καρλ Στρέλοου, ο οποίος μελέτησε τις γλώσσες των ιθαγενών της Αυστραλίας κατά τη διάρκεια των ιεραποστολών του στην Ωκεανία από το 1882 έως το 1922. Ο Τεντ Στρέλοου γεννήθηκε και έζησε στην Αυστραλία, σπούδασε Αγγλική και Κλασική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αδελαΐδας, από όπου αποφοίτησε το 1931. Έλαβε υποτροφία από το Εθνικό Ινστιτούτο Ερευνών της Αυστραλίας για να μελετήσει τη γλώσσα και τον πολιτισμό της κοινότητας των Αρρέντε, που αποτελούν τη δεύτερη μεγαλύτερη φυλή Αβορίγιων στην Αυστραλία και ο πληθυσμός της στις μέρες μας ανέρχεται στις 25.000. (Σ.τ.μ.)]

Σε κάθε περίπτωση, αμφότερα τα παραδείγματα καθιστούν σαφές ότι η γλώσσα εξυπηρετεί και άλλους σκοπούς πέραν της ανταλλαγής σκέψεων ή της διατύπωσης αληθών δηλώσεων για τον κόσμο.

Οι γλώσσες αλλάζουν συνεχώς. Από τον λόγιο του βυζαντινού Μεσαίωνα Θεόδωρο Πρόδρομο² μας χωρίζουν περίπου 25 γενεές. Αν μια χρονομηχανή μπορούσε να μας μεταφέρει στην αυλή των Κομνηνών στα μέσα του 12ου αιώνα, θα έπρεπε να καταβάλουμε μεγάλη προσπάθεια απλώς και μόνο για να συνεννοηθούμε με τον ποιητή, έστω και κατά προσέγγιση. Στους ακόλουθους στίχους από το τέταρτο πτωχοπροδομικό ποίημα, μοιλονότι η σύνταξη είναι αρκετά απλή, ο σχηματισμός και η κλίση θα δυσκόλευαν πολύ τον σημερινό ομιλητή:

Ἄν γάρ πεισθῆς ταῖς συμβουλαῖς καὶ τοῖς διδάγμασί μου,
 σὺ μὲν μέγਾਲως τιμηθῆς, πολλὰ νὰ εὐτυχῆσῃς,
 ἐμὲ δὲ τὸν πατέρα σου κἂν ἐν τῇ τελευτῇ μου,
 νὰ θρέφῃς ὡς ταλαίπωρον καὶ νὰ γηροτροφῆσῃς.

² Στην ελληνική έκδοση, με στόχο την αβίαστη κατανόηση του κειμένου από τον Έλληνα αναγνώστη, επιλέχθηκαν συχνά, αντί των παραδειγμάτων από την ιστορία της γερμανικής γλώσσας, αντίστοιχα παραδείγματα από την ιστορία της ελληνικής. Ανάλογη αρχή τηρήθηκε και στην αγγλική έκδοση του έργου (*On Language Change. The Invisible Hand in Language*, Routledge 1994), με την επιλογή παραδειγμάτων από την ιστορία της αγγλικής γλώσσας. [Θεόδωρος Πρόδρομος (περ. 1100–1160 μ.Χ.): Βυζαντινός λόγιος, ποιητής και γραμματικός, αυλικός της δυναστείας των Κομνηνών. Μερίδα των μελετητών της βυζαντινής δημόδους γραμματείας αποδίδουν στον Θεόδωρο Πρόδρομο σειρά ποιημάτων που ανήκουν στην παρακλητική ποίηση και αποτελούν κλειδί για τη μελέτη της μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας και της εξέλιξής της μέσα στον χρόνο. Άλλοι πάλι αμφισβητούν την πατρότητα των ποιημάτων, οι περισσότεροι όμως συγκλίνουν στην άποψη ότι τα γνωστά και ως *Πτωχοπροδομικά* αποτελούν ιδιαίτερος σημαντικά ποίηματα, αφού πρόκειται για τα πρώτα γραπτά δείγματα της δημόδους γλώσσας της Βυζαντινής Περιόδου και κατ' επέκταση της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. (Σ.τ.μ.)]

Με τον Διονύσιο Σολωμό, από τον οποίο μας χωρίζουν περί τα 160 χρόνια, μπορεί να μην αντιμετωπίζαμε θεμελιώδεις δυσκολίες στην επικοινωνία όπως με τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ωστόσο θα σκοντάφταμε συχνά-πυκνά στη σημασία μιας λέξης και θα ήμασταν υποχρεωμένοι να ζητούμε διευκρινίσεις. Όταν ο Σολωμός γράφει στο σατιρικό του ποίημα «Η τρίχα» για τον φλάρη:

Αχ νιότη! Φεύγει δα και αυτή, φεύγει και αποθνήσκει,
 όμως ο φλάρης που μιλεί, παιδί μου, πάντα μνήσκει,

δεν κάνει λόγο παρά για έναν Καθολικό φραγκισκανό καλόγερο.³ Δοτόρος⁴ ήταν η συνηθισμένη λέξη της εποχής για τον γιαντρά ή τον δάσκαλο. Ίσως να μην κατανοούσαμε τι εννοεί ο ποιητής, λέγοντας ότι μια γυναίκα είναι *αναγελάστρα*⁵ ή ότι κάποιος έκανε μια *σκορδομυτιά*.⁶ Και αν πάλι ένας μαθητής στις μέρες μας χρησιμοποιούσε σε σχολική έκθεση συντακτικά σχήματα ανάλογα με του σολωμικού έργου, τότε αυτά θα διορθώνονταν ως εκφραστικά λάθη. Τέλος, *κραινω*⁷ στα χρόνια του Σολωμού σήμαινε «μιλώ» ή «φωνάζω», για να αναφέρουμε μονάχα ένα

³ Δ. Σολωμός, «Η τρίχα», 1833 στο Δ. Σολωμός, 2009: *Αυτόγραφα Έργα*, τ. Α', επιμ. Λ. Πολίτη, Ε. Τσαντσάνογλου, Αθήνα: ΜΙΕΤ. Για τη λέξη *φλάρης* και την ερμηνεία της πβ. Ε. Καψωμένος κ.ά., 1983: *Λεξικό Σολωμού*, Ιωάννινα: Δωδώνη, σ. 350· Ε. Τσαντσάνογλου, 1979: «Διονύσιος Σολωμός», στο *Σάτιρα και πολιτική στη νεότερη Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας – Σχολή Μωραΐτη, σ. 7–45. (Σ.τ.μ.)

⁴ *Λεξικό Σολωμού*, σ. 107. (Σ.τ.μ.)

⁵ *αναγελάστρα*: σκωπτική, περιπαικτική (*Λεξικό Σολωμού*, σ. 50) (Σ.τ.μ.).

⁶ *σκορδομυτιά*: η απρεπής χειρονομία (*Λεξικό Σολωμού*, σ. 304). Μ. Τριανταφυλλίδη: Το λήμμα «σκορδομυτιά», Δακτυλόγραφες σημειώσεις, Σειρά Θ, Αρχείο Γλωσσικό, φάκελος Θ-25 Πλούτος, υποφάκελος Θ-25. (Σ.τ.μ.)

⁷ *Λεξικό Σολωμού*, σ. 186. (Σ.τ.μ.)

από τα πολλά παραδείγματα λέξεων που πλέον έχουν χαθεί ή αλλάξει.

Ακόμη και αν γυρίσουμε πίσω μονάχα κατά δύο γενιές, ανατρέχοντας για παράδειγμα σε εφημερίδες ή περιοδικά από τη δεκαετία του '50, όλο και κάτι θα συναντήσουμε με το οποίο δεν είμαστε πλέον εξοικειωμένοι. Η εφημερίδα *Εμπρός* στο φύλλο της 25ης Μαΐου 1948 ανακοινώνει ότι «οι Εβραίοι απεδέχθησαν την πρότασιν» για παράταση της προθεσμίας κατάπαυσης του πυρός από πλευράς των «Αράβων» στην Παλαιστίνη. Σήμερα ο δημοσιογράφος αντί για «Εβραίοι» θα επέλεγε το εθωνύμιο («Ισραηλινοί») και αντιστοίχως, αντί για «Άραβες», «Παλαιστίνιοι».

Αδιαμφισβήτητα, ούτε και η γλώσσα των διαφημίσεων μόδας έμεινε ανεπηρέαστη από τη γλώσσα του σήμερα: Παραδείγματος χάριν, αντί της προσφιούς στη δεκαετία του '50 διαφημιστικής φράσης («πάντοτε του τελευταίου συρμού»), σήμερα κυριαρχεί («η τελευταία λέξη της μόδας»), αντί για «μανεκέν» μιλούμε για «μοντέλο», αντί του «λαιμοδέτη» έχει πλέον επικρατήσει η «γραβάττα», και όταν θέλουμε να χαρακτηρίσουμε κάποιον καλοντυμένο, δεν χρησιμοποιούμε πια τη λέξη «φιγουρίνι», αλλά προτιμούμε άλλες όπως «κομφός», «στιλάτος» κ.λπ.

Ανάλογες είναι οι αλλαγές στις αγγελίες γνωριμιών. Στις δεκαετίες του '50 και του '60 κυκλοφορούν έντυπα όπως είναι, μεταξύ άλλων, η *Εφημερίς Συνοικεσίων* όπου («δεσποινίς 45 ετών, δημοδιδασκάλισσα, ηθικωτάτη, τιμία, χριστιανικών αρχών») ή («δεσποινίς εμφανίσιμος, 37 ετών, απόφοιτος σχολαρχείου, αδελφή ανωτέρου εκπαιδευτικού») αναζητούν σύντροφο για το υπόλοιπο της ζωής τους. Οι κύριοι από την άλλη, προτάσσοντας το επάγγελμά τους («εμποροκτηματίες», «μεγαλέμποροι», «δημόσιοι υπάλληλοι» κ.ά.), παραθέτουν ποικίλες προσωπικές πληροφορίες (π.χ. «Λοχαγός μόνιμος, ετών 34, ητύχησε εις προηγούμενον γάμον του μετά ωραίας και πλουσίας νέας, αλλ' αν και απέκτησε ένα κοριτσάκι έλαβε διαζύγιον διότι ήτο λίαν απαιτητική»), συνήθως αναζητούν γνωριμία με («ευγενική, πιστή νέα»), («καλής εμφανίσεως») κ.λπ.

Συμπερασματικά, στον Τύπο, ημερήσιο και περιοδικό, που κυκλοφορούσε στα μέσα του 20ού αιώνα συναντούμε πληθώρα εκφράσεων και σχημάτων λόγου σε διάφορους τομείς της γλωσσικής έκφρασης, που στις μέρες μας θα ήταν αδιανόητο να χρησιμοποιηθούν σε ανάλογο περιεχόμενο, με το εύρος των γλωσσικών αλλαγών που συντελέστηκαν να ποικίλλει ανάλογα με το περιεχόμενο του εκάστοτε τομέα.

Γιατί όμως συμβαίνει αυτό; Γιατί λοιπόν μεταβάλλεται η γλώσσα; Μήπως η γλώσσα που χρησιμοποιούμε σήμερα δεν είναι απολύτως ικανοποιητική ως έχει; Βρίσκετε κάτι το επιλήψιμο, το οποίο θεωρείτε ότι οφείλει να αλλάξει; Όχι. Σε γενικές γραμμές αντιμετωπίζουμε με μεγαλύτερη καχυποψία τις πρόσφατες γλωσσικές αλλαγές σε σύγκριση με εκείνες που συντελέστηκαν στο παρελθόν. Φτάνει να σκεφτεί κανείς την περίπτωση των δεικτών *ως και σαν*. Ελάχιστοι ομιλητές της Ελληνικής γνωρίζουν και τηρούν πλήρως τη σημασιολογική διαφοροποίηση μεταξύ τους, βάσει της οποίας ο δείκτης *ως* δηλώνει ιδιότητα ή χαρακτηριστικό που είναι πραγματικό για τον ομιλητή, ενώ το *σαν* δηλώνει παρομοίωση ή χαρακτηριστικό που δεν θεωρείται πραγματικό για τον ομιλητή. Επομένως λέμε και γράφουμε: «Επέστρεψε στην εταιρεία ως εξωτερικός συνεργάτης», αλλά: «Γυρίζει σαν βούρα» ή «Μερικές φορές εκφράζεται σαν ειδήμονας». Εντούτοις, αρκετές περιπτώσεις είναι δυσδιάκριτες. Επί παραδείγματι, στη φράση «Ο προπονητής ανέφερε την κούραση από τους συνεχείς αγώνες ως/σαν δικαιολογία για την ήττα» οι περισσότεροι θα δυσκολεύονταν να αποφανθούν κατηγορηματικά ποια είναι η σωστή λέξη ή θα παραδέχονταν ότι είναι δύσκολο να εξακριβώσουν αν υπάρχει αντικειμενική ιδιότητα ή επινοημένος χαρακτηρισμός.

Είναι όπως η μόδα στα ρούχα: οι νέες τάσεις μάς φαίνονται στην αρχή αλλόκοτες, από τη στιγμή όμως που θα παγιωθούν, μειδιούμε ειρωνικά στη θέα της προηγούμενης εκδοχής. Το παιχνίδι αυτό λοιπόν μοιάζει να είναι καθολικό και να μην τελειώνει ποτέ.

Θα μπορούμε όμως να φανταστούμε μια γλώσσα που μένει αμετάβλητη; Και τι νόημα θα είχε άραγε αυτός ο προβληματισμός; Δεν θα έπρεπε αντ' αυτού να διερωτηθούμε αν θα μπορούσαμε να φανταστούμε έναν λαό, του οποίου η γλώσσα δεν μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου; Με αυτή την υποθετική περίπτωση προτίθεμαι να καταπιαστώ ευθύς αμέσως.

Υποθέστε για μια στιγμή ότι είστε γλωσσολόγος και μέλος εξερευνητικής αποστολής σε άγνωστη χώρα. Θα αναμένατε ποτέ ότι θα συναντούσατε μια γλώσσα η οποία έχει παραμείνει αμετάβλητη στον χρόνο; Σίγουρα όχι. Γιατί όμως;

Αναμφισβήτητα μια τέτοια γλώσσα θα είχε ορισμένα πλεονεκτήματα: Η επικοινωνία μεταξύ των ατόμων διαφορετικών γενεών που θα τη μιλούσαν θα ήταν απρόσκοπτη και η συνέχεια της παράδοσής τους ευκολότερη. Οι προστριβές ηλικιωμένων και νεοτέρων δεν θα μπορούσαν να αποδοθούν στη γλώσσα και τόσο οι υποστηρικτές της θεωρίας της γλωσσικής παρακμής όσο και οι καθαρολόγοι θα είχαν χρόνο να ασχοληθούν με σημαντικότερα ζητήματα.

Αργά ή γρήγορα όμως θα προέκυπτε το εξής μειονέκτημα: Η γλώσσα ενός λαού οφείλει να συμβαδίζει με την κοινωνική εξέλιξη. Συγκεκριμένα: «Η γλωσσική επάρκεια του ανθρώπου στο πλαίσιο του συνεχώς μεταβαλλόμενου περιβάλλοντός του προϋποθέτει την αδιάλειπτη διεύρυνση του λεξιλογίου του».⁸

Είναι πράγματι απαρέγκλιτη αυτή η προϋπόθεση; Ας προχωρήσουμε τον συλλογισμό μας ένα βήμα παραπέρα. Υποθέστε ότι στο διάβα σας βρίσκετε μια μικρή φυλή, της οποίας το περιβάλλον και ο πολιτισμός δεν άλλαξε καθόλου, τουλάχιστον για το διάστημα κατά το οποίο μπορείτε να διερευνήσετε το παρελθόν της. Τούτου δοθέντος, θα ήταν βάσιμο να περιμένετε ότι δεν συντελέστηκε ποτέ καμία αλλαγή στη γλώσσα αυτής της μικρής φυλής;

⁸ Fleischer 1971, σ. 9.

Όχι, ακόμη και σε αυτή την υποθετική περίπτωση η απάντηση είναι αρνητική. Και αυτό είναι γεγονός που μπορούμε να το διαπιστώσουμε εύκολα μελετώντας την ίδια μας τη γλώσσα.

Ποιες αλλαγές επήλθαν στο περιβάλλον μας, ώστε να υποχρεωθούμε να περάσουμε από την αρχαία λέξη *κυλλός* στη σημερινή *κουλλός*, από το *εὐθηνός* στο *φτηνός* και ενίοτε *οικονομικός*, από την *κιλότα* στο *σλιπ*, από την αττική σύνταξη στην απάλειψή της; Από την άλλη πλευρά, μπορούμε χωρίς πρόβλημα να χρησιμοποιήσουμε την αρχαία λέξη *υποβρύχιο* για να κατονομάσουμε τα νέας τεχνολογίας πυρηνοκίνητα σκάφη που πλέουν κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Επίσης μπορούμε να αποκαλούμε ακόμη ελεύθερα *γύρισμα* την εργασία ενός εικονολήπτη, έστω και αν αυτός πλέον χειρίζεται κάμερα ψηφιακής λήψης.

Οι νεωτερισμοί που συμβαίνουν ανά τον κόσμο δεν είναι ούτε ικανοί ούτε αναγκαίοι λόγοι για να προκληθούν αλλαγές στη γλώσσα μας. Η ιδέα ότι έτσι έχουν τα πράγματα εδράζεται στην ιδεολογία που αξιώνει από τη γλώσσα την (όσο το δυνατόν σαφέστερη) λεκτική αποτύπωση του κόσμου και από την πράξη της επικοινωνίας τη διατύπωση αληθών θέσεων σχετικά με αυτόν. Αλλά αυτό είναι μονάχα μία από τις παραμέτρους της επικοινωνίας. Ως επικοινωνία όμως ορίζεται πρωταρχικά η πρόθεση του πομπού να επηρεάσει με συγκεκριμένο τρόπο τον δέκτη.

1.2. Οργανισμός ή μηχανισμός;

Όπως αναφέρθηκε ήδη, δεν είναι διόλου εύκολο να θέσουμε τα ορθά ερωτήματα σε σχέση με τη γλωσσική μεταβολή. Αλλά κατά τη διαμόρφωση του θεωρητικού πλαισίου που την περιβάλλει είναι απολύτως απαραίτητο να αποφευχθούν εξαρχές τα ερωτήματα που μετέπειτα πιθανόν να παροδηγήσουν. «Τα ερωτήματά μας θέτουν τα όρια των απαντήσεών μας.»⁹ Στην περίπτωσή

⁹ Stam 1976, σ. 1.

μας, οι δυσκολίες εντοπίζονται στο γεγονός ότι οι προσλαμβάνουσες και τα γνωσιακά σχήματα που αποτελούν τη βάση του λεξιλογίου της καθημερινής γλώσσας δεν επαρκούν για να αποδώσουν τη διαδικασία της συνεχούς μεταβολής της.

Εξ όσων γνωρίζω, οι γλωσσολόγοι δεν αμφισβήτησαν ποτέ την καθολικότητα της μεταβολής στις φυσικές γλώσσες. Εφόσον η καθολικότητα εντοπίζεται σε όλες τις γλώσσες, αν δηλαδή όντως βρίσκονται όλες οι γλώσσες υπό καθεστώς συνεχούς μεταβολής, τότε αποκτά βάση η υπόθεση ότι θεμελιώδης ιδιότητα των φυσικών γλωσσών είναι η συνεχής μεταβολή (έστω και αν αυτό δεν προκύπτει αυτόματα). «Ότι η γλώσσα υπόκειται σε συνεχή μεταβολή είναι κάτι που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της φύσης της»,¹⁰ σημειώνει ο Χέρμαν Πάουλ. Ωστόσο, ο λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό παραμένει έως σήμερα αδιευκρίνιστος.

Σε αυτά τα επιχειρήματα σκοπεύω να επανέλθω, για να τα εξετάσω διεξοδικότερα. Εν πρώτοις όμως μια μικρή προειδοποίηση προς αποφυγή τυχόν εσφαλμένου συμπεράσματος: Μπορούμε να επιχειρηματολογήσουμε επαρκώς υπέρ της θέσης ότι η μεταβλητότητα της γλώσσας (δηλαδή η ικανότητά της να αλλάζει) είναι θεμελιώδους σημασίας, παραδείγματος χάριν προβάλλοντας το ορθό επιχείρημα ότι αυτή (φαίνεται να) προκύπτει από τη συμβατική ή την αυθαίρετη φύση της. Ωστόσο, με αυτή την επιχειρηματολογία δεν θα αποδείξουμε ούτε ότι μια γλώσσα πράγματι αλλάζει ούτε, ακόμη λιγότερο, ότι αυτό αποτελεί απαρέγκλιτο κανόνα. Διότι η δυνατότητα της μεταβολής δεν συνεπάγεται την πραγματοποίησή της και επομένως ούτε και την καθολικότητα ή την αναγκαιότητά της. Δεν θα αποτελούσε αντίφαση αν λέγαμε ότι κάτι είναι μεν μεταβλητό, όμως δεν μοιάζει να έχει αλλάξει ποτέ· επομένως, δεν

¹⁰ Paul 1910, σ. 369. [Χέρμαν Πάουλ (Hermann Paul, 1846–1921): Διακεκριμένος Γερμανός γλωσσολόγος, λεξικογράφος και θεωρητικός της γλωσσικής μεταβολής. (Σ.τ.μ.)]

θα αποτελούσε αντίφαση ούτε αν λέγαμε ότι όλες οι γλώσσες υπόκεινται θεωρητικά σε συνεχή μεταβολή, αλλά αυτό δεν είναι υποχρεωτικό να συμβεί. (Σαν να λέγαμε ότι η Coca-Cola κυκλοφορεί σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες, χωρίς όμως να αποτελεί θεμελιώδη ιδιότητα των ανεπτυγμένων χωρών.)

Πράγματι, η μεταβλητότητα της γλώσσας προκύπτει από την αυθαίρετη φύση της,¹¹ η οποία με τη σειρά της απορρέει από τη συμβατικότητα της. (Αν δεν υπήρχε εξίσου καλή εναλλακτική για δεδομένο τρόπο συμπεριφοράς, δεν θα την αποκαλούσαμε συμβατική.¹²)

Η καθολικότητα της μεταβολής μοιάζει να είναι κυρίως και πρωταρχικά εμπειρική διαπίστωση.

Μένει ακόμη να εντοπίσουμε τα επιχειρήματα για την αναγκαιότητα της μεταβολής.

Η κατανόηση των διαδικασιών συνεχούς μεταβολής φαίνεται ότι δυσκόλευε ανέκαθεν τους ανθρώπους.¹³ Αυτό κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στο γεγονός ότι στην καθημερινή ζωή μας δεν υπάρχουν προφανή, οικεία πρότυπα για τέτοιου είδους διαδικασία. Πρότυπα που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας υπάρχουν μόνο για τη διαδικασία της ανάπτυξης, όπως π.χ. η οντογένεση στη ζώσα φύση και η χειρωνακτική εργασία. Αμφότερα έχουν ως κοινό παρονομαστή ότι πρόκειται

¹¹ Ο όρος του πρωτοτύπου *Arbitrarität*, που αποδίδεται «αυθαίρετη φύση», αναφέρεται στη σχέση μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου, η οποία διέπεται από αυθαιρεσία: δηλαδή δεν υφίσταται λογική ή φυσική αιτία για την οποία ορισμένη έννοια (π.χ. «κήπος») αποδίδεται από συγκεκριμένη ακουστική εικόνα ή ακολουθία φθόγγων (π.χ. /k'ipos/). Γι' αυτόν τον λόγο, εξάλλου, η ίδια έννοια αποδίδεται με διαφορετική ακουστική εικόνα σε άλλες γλώσσες, π.χ. αγγλ. *garden*, γερμ. *Garten*, γαλλ. *jardin* κ.ά. (Σ.τ.ε.)

¹² Το επιχειρήμα αυτό κατέδειξε επισταμένως ο Ντέιβιντ Λιούις (Lewis 1969/1975, σ. 71). [Ντέιβιντ Λιούις (David Lewis, 1941–2001): Αμερικανός φιλόσοφος με ιδιαίτερη συμβολή στον τομέα της φιλοσοφίας της γλώσσας. (Σ.τ.μ.)]

¹³ Πβ. Wildgen 1985.

για στοχοκεντρικές διαδικασίες, δηλαδή για διαδικασίες στις οποίες η ιδέα του προϊόντος υφίσταται ήδη πριν από την πραγμάτωσή του. Στη συνέχεια θα δούμε ότι και τα δύο αυτά πρότυπα χρησιμοποιήθηκαν στη γλωσσολογική θεωρία.

Ακόμη και το λεξιλόγιο της καθημερινής μας γλώσσας έχει διαμορφωθεί από αυτά τα γνωσιακά μοντέλα. Έχουμε ένα λεξιλόγιο για τη δημιουργία και ένα για την ανάπτυξη, μας λείπει όμως το λεξιλόγιο της εξέλιξης. Αυτό που διαπίστωσε ο Κόνραντ Λόρεντς¹⁴ για τον τομέα της βιολογίας ισχύει και για τον τομέα της γλωσσολογίας:

Αν προσπαθήσουμε να καταγράψουμε την πορεία της οργανικής ανάπτυξης και συνάμα να είμαστε δίκαιοι προς τη φύση, θα προσκρούουμε συνεχώς στο εμπόδιο ότι το λεξιλόγιο της γλώσσας μας σχηματίστηκε την εποχή που η οντογένεση, δηλαδή η ατομική εμφάνιση των έμβιων όντων, αποτελούσε το μοναδικό είδος ανάπτυξης γνωστό στον άνθρωπο.¹⁵

Παρόμοια και η ατομική εργασία του χειρώνακτα-δημιουργού ήταν ο μοναδικός τρόπος που γνώριζε ο άνθρωπος για την παραγωγή μη φυσικών προϊόντων. Το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για τον τομέα του πολιτισμού.

Οι ίδιες οι λέξεις *ανάπτυξη* και *εξέλιξη* ανακαλούν την ιδέα της εκδίπλωσης (ομοίως οι αγγλικοί όροι *development* και *evolution*), του ξεδιπλώματος από κάτι που προϋπήρχε σε εμβρυακή μορφή, σύλληψη που αντικείται στη θεωρία της εξέλιξης. (Αυτός ίσως είναι ο λόγος για τον οποίο ο Δαρβίνος δεν

¹⁴ Κόνραντ Λόρεντς (Konrad Lorenz, 1903–1989): Αυστριακός ζωολόγος, ηθολόγος και ορνιθολόγος, βραβευμένος με Νομπέλ Ιατρικής/Φυσιολογίας το 1973 για την καίρια συμβολή του στη θεμελίωση της ηθολογίας, κλάδου της ζωολογίας, αφού μελέτησε και κατέγραψε τα ατομικά και κοινωνικά πρότυπα συμπεριφοράς στα ζώα. (Σ.τ.μ.)

¹⁵ Lorenz 1973, σ. 47.

χρησιμοποίησε καθόλου τον όρο *εξέλιξη* στην πρώτη έκδοση του έργου του *H καταγωγή των ειδών*.¹⁶)

Εκείνες οι διαδικασίες της μόνιμης μεταβολής, που δυνητικά θα αποτελούσαν πρότυπα για εμάς, εκτελούνται είτε πολύ αργά, για να είμαστε σε θέση να τις εποπτεύσουμε πλήρως εντός του χρονικού πλαισίου της ζωής μας, όπως π.χ. η εξέλιξη της ζώσας φύσης, είτε δεν αντιλαμβανόμαστε τις συντελούμενες αλλαγές ως μόνιμες διαδικασίες μεταβολής, παρόλο που η ταχύτητά τους σε σχέση με τη διάρκεια της ζωής μας θα μας το επέτρεπε. Αυτό ισχύει για τη μεταβολή της ηθικής και των εθίμων, της θρησκευτικότητας, των προτύπων ομορφιάς, αλλά και για τη γλωσσική μεταβολή. Τις περισσότερες φορές φαίνεται να εκλαμβάνουμε αυτά τα φαινόμενα ως δείγματα παρακμής, με άλλα λόγια τα αντιμετωπίζουμε με πολιτισμικό πεσιμισμό.

Συχνά διατυπώνεται η άποψη ότι η μεταβολή μιας γλώσσας δεν ήταν αντιληπτή από τους ομιλητές της, διότι συντελέστηκε πολύ αργά και με μικρά βήματα. Και τα δύο όμως δεν ισχύουν. Για την ακρίβεια, υπάρχουν αλματώδεις και αιφνίδιες αλλαγές στη γλώσσα. Αρκεί να ξανασκεφτούμε φαινόμενα όπως η συνύπαρξη τύπων που αποτελούν τα δύο στάδια μιας μεταβολής (π.χ. οι ρηματικοί τύποι *συναντώνται* και *συναντιούνται*) ή εμφανίζονται σε διαφορετικό περιβάλλον και ύφος λόγου (π.χ. οι παρατατικοί *μιλούσα* και *μίλαγα*), ή η αλματώδης εξέλιξη της σημασίας λέξεων όπως *οικολογία*, *οικονομία*, *υπηρεσία* κ.ά. Πιστεύω ότι σίγουρα παρατηρούμε τη γλωσσική μεταβολή, ωστόσο δεν την αντιλαμβανόμαστε ως μόνιμη διαδικασία. Το χαρακτηριστικότερο σχήμα με το οποίο αντιλαμβανόμαστε τη γλωσσική μεταβολή μοιάζει να είναι το πρίσμα της παρακμής. Αλήθεια, δεν είναι παράξενο ότι διάφοροι θεωρητικοί της παρακμής εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια θρηνούν ακατάπαυστα για την ολοένα και βαθύτερη κατάπτωση της μητρικής τους γλώσσας, χωρίς να είναι

¹⁶ Toulmin 1972/1978, σ. 386, σημ. 228.

σε θέση να παρουσιάσουν ούτε ένα παράδειγμα μιας πραγματικά παρηκμασμένης γλώσσας; Μάλλον κανείς από αυτούς δεν είναι πρόθυμος να παραδεχθεί την παρακμή της δικής του ατομικής γλώσσας: «Αχ, πόσο παρακμιακά είναι τα ελληνικά μου σε σχέση με των παππούδων μου!» Η γλωσσική παρακμή είναι πάντα η παρακμή της γλώσσας των άλλων. Αυτό από μόνο του θα έπρεπε να μας βάζει σε σκέψεις.

Όσον αφορά τη γλωσσική μεταβολή, έχουμε να επιλέξουμε ανάμεσα σε δύο ερωτήματα για την ορθότερη προσέγγισή της:

«Γιατί μεταβάλλεται η γλώσσα;» ή «Γιατί αλλάζουν οι ομιλητές τη γλώσσα;» Το πρώτο ερώτημα θα το ονομάσω οργανικό και το δεύτερο μηχανιστικό.

Αμφότερες οι εκδοχές ενέχουν παγίδες και οδηγούν σε απρόσφορες απαντήσεις.

Ας μελετήσουμε πρώτα την οργανική εκδοχή: Οι υποστασιοποιήσεις,¹⁷ οι μεταφορές και οι προσωποποιήσεις αποτελούν ευρέως διαδεδομένα σχήματα τόσο στην επιστημονική όσο και στην καθημερινή γλώσσα. Κάνουμε λόγο για ηλεκτρικό ρεύμα που ρέει και για εγωιστικά γονίδια. Οι αλλαγές της ατμοσφαιρικής πίεσης υποστασιοποιούνται ως βαρομετρικά υψηλά και χαμηλά που ταξιδεύουν, σχηματίζουν μέτωπα, υψώνουν σύνορα και υποχωρούν ή απωθούνται. Τέτοιες εκφράσεις αποτελούν συμβατικές νοηματικές συντμήσεις, ωστόσο δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο πρόβλημα, εφόσον τουλάχιστον οι ειδικοί διαθέτουν για κάθε περίπτωση μη υποκειμενικές, μη μεταφορικές ή μη ανθρωπομορφικές ερμηνείες αυτών των εκφράσεων.

Διερωτώμενοι «γιατί μεταβάλλεται η γλώσσα;» προεξοφλούμε σιωπηρά ότι «η γλώσσα μεταβάλλεται». Το ιδιάζον σε αυτή την υποστασιοποίηση της (μεταβαλλόμενης) γλώσσας

¹⁷ Ο ελληνογενής όρος *Hypostasierung* του πρωτοτύπου, που αποδίδεται «υποστασιοποίηση», δηλώνει τη θεώρηση ή την αντίληψη μιας αφηρημένης έννοιας ή ιδέας ως υλικού πράγματος. Αυτό επιτυγχάνεται μεταξύ άλλων με τη λειτουργία του γνωσιακού σχήματος της μεταφοράς. (Σ.τ.ε.)

είναι ότι ακόμη και οι ειδικοί δεν έχουν στη διάθεσή τους μια ερμηνεία της η οποία να μπορεί να λειτουργήσει πλήρως. Ξέρουμε φυσικά ότι δεν είναι κάτι που κάνει η ίδια π.χ. η ελληνική γλώσσα, το οποίο επιφέρει την αλλαγή. Ξέρουμε ότι είναι κάτι που σχετίζεται με τους ανθρώπους οι οποίοι τη χρησιμοποιούν, με τους ομιλητές της. Αλλά τι ακριβώς είναι;

Όπως καταδεικνύει η ιστορία, η πραγμάτωση της γλώσσας οδηγεί σχεδόν νομοτελειακά στην αναζωογόνησή της. Διότι, αν η γλώσσα είναι όντως ένα πράγμα, τότε ασφαλώς δεν είναι νεκρό πράγμα. Η γλώσσα ζει. Μέσα της «ενεργούν» δυνάμεις¹⁸ και η ίδια «αναπτύσσεται», «γερνά» και «πεθαίνει».¹⁹ Η αναζωογόνηση της γλώσσας με τη σειρά της αντιμετωπίζεται με όρους ανθρωπομορφισμού: Η γλώσσα «αναζητεί λύσεις», «καταστρέφει», «ξελογιάζει», «μάχεται για την επιβίωση» και «νικά».²⁰ Επειδή δε η γλώσσα είναι εξόχως έξυπνη και χαρισματική, καταλήγει να θεωρείται ότι «κυβερνάται» από κάποιο «πνεύμα» (αυτό που ο Γκριμ αποκάλεσε *Sprachgeist* «πνεύμα της γλώσσας»)²¹ Έτσι, αυτό που άλλοτε υπήρξε ο χαρακτηριστικός τύπος επικοινωνίας²² του *Homo sapiens sapiens* μετατρέπεται αίφνης σε έλλογο ον με ένα σωρό θαυμαστές ιδιότητες.

Η θέση ότι οι ομιλητές μεταβάλλουν τη γλώσσα τους, όπως αυτή προκύπτει από τη μηχανιστική εκδοχή του ερωτήματος, είναι αρκούντως παραπλανητική. «Έχω ή έχουμε δημιουργήσει τη γλώσσα μας;», διερωτάται ρητορικά ο Τσόμσκυ.²³ Η γιαγιά μου, που και αυτή —στο μέτρο που της αναλογεί— μετέβαλε έστω και λίγο τη γλώσσα μας, είναι βέβαιο ότι θα

¹⁸ Πβ. Weisgerber 1971, σ. 9, καθώς και Saussure 1916/1967, σ. 7, 110.

¹⁹ Schleicher 1863, σ. 6 κ.ε.

²⁰ Πβ. Schleicher 1863, σ. 29.

²¹ Grimm 1968, σ. 6.

²² Lüdtke 1980, σ. 3.

²³ Chomsky 1980/1981, σ. 18.

θεωρούσε κατηγορία τούτη τη διαπίστωση και ως τέτοια διακαίως θα την απέριπτε.

Και οι δύο εκδοχές, τόσο η οργανική όσο και η μηχανιστική, εμπεριέχουν κάτι το παραπλανητικό. Το ερώτημα «γιατί μεταβάλλεται η γλώσσα;» υποστασιοποιεί τόσο πολύ τη γλώσσα, ώστε να μοιάζει με κάτι που διαθέτει εσωτερική ζωτική δύναμη, με ζωντανό οργανισμό, όπως συνήθιζαν να λένε τον 19ο αιώνα.

Το ερώτημα «γιατί οι ομιλητές μεταβάλλουν τη γλώσσα τους;» ηχεί υπερβολικά ενεργητικό, υπέρ το δέον σκόπιμο, με άλλα λόγια σαν να πρόκειται για κάτι που το έχουν σχεδιάσει και το εκτελούν εκούσια· σαν να ήταν η γλώσσα ένα τεχνούργημα των ανθρώπων, ένας μηχανισμός, που είχαν την ευχέρεια να κατασκευάσουν και να τροποποιήσουν.

Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις εδράζονται στις δύο εκδοχές ανάπτυξης που προαναφέρθηκαν: την *οντογένεση* και την *κατασκευή*. Ωστόσο, και οι δύο αποτελούν ακατάλληλα πρότυπα για γλώσσα που υπόκειται σε συνεχή μεταβολή· και αυτό για τρεις λόγους:

1. Η οντογένεση όπως και η εργασία του χειρώνακτα είναι στοχοκεντρικές, δηλαδή το τελικό προϊόν προεξοφλείται είτε γενετικά είτε βάσει σχεδίου. Τίποτε από τα δύο δεν ισχύει στη γλωσσική μεταβολή.
2. Η οντογένεση όπως και η εργασία του χειρώνακτα έχουν τέλος ή σκοπό. (Αυτό συνάγεται από το 1.) Στο τέλος αυτό φτάνουμε όταν προκύψει το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Εντούτοις, η «ζωή» της γλώσσας αφορά μια εν δυνάμει ανολοκλήρωτη ιστορία.
3. Η οντογένεση όπως και η εργασία του χειρώνακτα είναι ατομικές διαδικασίες. Όταν ένα τεχνούργημα δεν μπορεί να κατασκευαστεί από ένα άτομο, αυτό οφείλεται εξ ολοκλήρου σε τυχαίους λόγους. Ακόμη και συλλογικές ενέργειες με συγκεκριμένο στόχο είναι ουσιαστικά ατομικές, αφού τις περισσότερες φορές υπάρχει μια κεντρική αρχή

σχεδιασμού, η οποία μπορεί να καρπωθεί την ενέργεια: «Ο Μπρουνελλέσκι έχτισε τον τρούλο του καθεδρικού». Από την άλλη, η γλωσσική μεταβολή, όπως και η βιολογική εξέλιξη, είναι συλλογικά φαινόμενα. Χαρακτηριστικούς γνώρισμα είναι ότι πλήθος ανθρώπων περιλαμβάνεται σε αυτές τις διαδικασίες.

1.3. Προθέσεις, σχέδια και συνείδηση

Πολλοί πιστεύουν ότι ξέρουν τη λύση του γρίφου. Υποστηρίζουν: «Φυσικά η “μηχανιστική” προσέγγιση είναι η σωστή. Το μόνο που χρειάζεται είναι μερικές διευκρινίσεις! Το ότι “οι ομιλητές αλλάζουν τη γλώσσα τους” ηχεί παράξενο, επειδή οι ομιλητές δεν μεταβάλλουν τη γλώσσα τους σκόπιμα και βάσει σχεδίου, αλλά ασυνείδητα».

Θα ήταν άραγε βάσιμη και σωστή η ακόλουθη θέση, αν τη διατυπώναμε ως εξής;

(1) «Οι ομιλητές μεταβάλλουν τη γλώσσα τους. Αλλά δεν το κάνουν σκόπιμα και βάσει σχεδίου, αλλά ασυνείδητα.»

Θεωρώ ότι αυτή η («λύση») προξενεί περισσότερα προβλήματα από όσα λύνει. Το πρώτο πρόβλημα εντοπίζεται στο γεγονός ότι η θέση αυτή αφορά όλους τους ανθρώπους. Τι εννοούμε λέγοντας ότι π.χ. 10 εκατομμύρια άνθρωποι κάνουν κάτι ασυνείδητα; Τι είναι αυτό που κάνει λοιπόν ο καθένας μας ασυνείδητα; Όσο δεν έχει αποσαφηνιστεί η λογική του συσχετισμού ανάμεσα στη συλλογική και την αντίστοιχη ατομική θέση, μια τέτοια συλλογική θέση παραμένει χωρίς ερμηνευτική ισχύ.

Το δεύτερο πρόβλημα εντοπίζεται στο γεγονός ότι αυτή η θέση εμπεριέχει τρεις όρους οι οποίοι συνδέονται με τρόπο που προκαλεί μάλλον σύγχυση. Πρόκειται για τη συνήθη σύγχυση που επικρατεί όταν οι όροι σκόπιμος, σχεδιασμένος και συνειδητός μπαίνουν στο ίδιο σακί. Θέλω να δείξω ότι η θέση αυτή δεν μπορεί να ερμηνεύσει τίποτε, τουναντίον, με προσεκτικότερη ματιά αποδεικνύεται κενή νοήματος και παραοδηγητική.

Ας ξεκινήσουμε με τον όρο *σκόπιμος*. Οι περισσότεροι θεωρητικοί της δράσης συμερίζονται την άποψη ότι οι πράξεις είναι απαραίτητως σκόπιμες ή εσκεμμένες. Ερμηνεύοντας τη δράση κάποιου ως πράξη, αποδίδουμε στην πραγματικότητα σκοπό ή πρόθεση.

Θεωρώ ότι αυτή η θέση είναι τόσο αληθής όσο και διαφορούμενη. Διαφορούμενη είναι διότι η απόδοση σκοπού ή πρόθεσης μπορεί να αναφέρεται τόσο στο «άτομο» όσο και στη «δράση» του ατόμου. Ωστόσο, η αμφισημία αυτή είναι ακίνδυνη και ο λόγος είναι ο ακόλουθος:

Μια πράξη έχει σκοπό και ένα άτομο έχει πρόθεση (κάτι που δεν ισχύει αντιστρόφως). Ο προσδιορισμός της πρόθεσης του ενεργούντος προσώπου συνεπάγεται πάντοτε τον προσδιορισμό του σκοπού της ενέργειάς του. Η πρόθεση του ενεργούντος προσώπου είναι πάντα η επίτευξη του σκοπού της πράξης του. (Η διατύπωση αυτή φυσικά δεν αποτελεί κοσμοθεωρία, παρά αφορά μόνο την έννοια των λέξεων *σκοπός* και *πρόθεση*!) Αυτό που αποτελεί επίτευξη του στόχου μιας πράξης θεωρείται παράλληλα πραγματοποίηση της πρόθεσης του ενεργούντος προσώπου. Επομένως, δεν υπάρχει πρόβλημα να χρησιμοποιούμε τον διαφορούμενο όρο *σκοπιμότητα* εννοώντας είτε τον σκοπό μιας πράξης είτε τη βούληση του ενεργούντος προσώπου να κάνει κάτι.

Υπάρχει, όμως, μια άλλη αμφισημία, η οποία δεν είναι εξίσου ακίνδυνη: η αμφισημία της λέξης *πρόθεση*. Εξαιτίας της επικρατεί συχνά σύγχυση μεταξύ των όρων *σκόπιμος* και *σχεδιασμένος*.

Η πρόθεση επιτέλεσης κάποιας μελλοντικής ενέργειας δεν ταυτίζεται με την πρόθεση που διέπει την εκτελούμενη πράξη. Αν πω ότι την επόμενη εβδομάδα έχω την πρόθεση να βάλω τον φράχτη του κήπου μου, δεν λέω με τι είδους *πρόθεση* θα εκτελέσω την πράξη αυτή. Δεν αναφέρω τίποτε σχετικά με τον σκοπό που θα εξυπηρετήσει η πράξη μου. Εν προκειμένω, βάλω τον φράχτη με την πρόθεση να τον κάνω ανθεκτικότερο στη

φθορά του χρόνου. Η πρόθεσή μου σήμερα να βιάσω τον φράχτη την επόμενη εβδομάδα δεν συσχετίζεται λογικά με την αιτία που θα βιάσω τον φράχτη. Με λίγα λόγια: η πρόθεση με την οποία γίνεται κάτι δεν πρέπει να συγχέεται με την πρόθεση να γίνει κάτι.

Η πρόθεσή μου να βιάσω τον φράχτη μπορεί να είναι είτε αμετάκλητη είτε αόριστη. Η πρόθεση με την οποία βιάφεται εντέλει ο φράχτης δεν μπορεί να είναι ούτε αμετάκλητη ούτε αόριστη.

Η πρόθεση να γίνει κάτι αποτελεί προμελέτη, σχέδιο, πιθανώς και υποχρέωση που αναθέτουμε στον εαυτό μας.

Τουναντίον, η πρόθεση με την οποία εκτελείται μια πράξη αφορά τη λογική της δράσης. Μια πράξη είναι πλήρως καθορισμένη όταν κατονομάζονται τόσο το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα όσο και η επιδιωκόμενη συνέπειά της, μία ή περισσότερες.²⁴ Από την άλλη πλευρά, μια πράξη δεν χαρακτηρίζεται με κανέναν τρόπο αν πούμε απλώς ότι επιδιώκουμε την εκτέλεσή της.

Εφεξής στο κεφάλαιο αυτό για λόγους σαφήνειας η πρόθεση με την οποία γίνεται κάτι θα ονομάζεται πρόθεση_α (σκοπός), ενώ η πρόθεση να γίνει κάτι θα ονομάζεται πρόθεση_β (προμελέτη, σχεδιασμός). Συνεπώς, μπορούμε να πούμε ότι, όταν αναφερόμαστε στη σκοπιμότητα μιας πράξης, τότε κάνουμε λόγο αποκλειστικά για τις προθέσεις_α. Ίσως από βιογραφικής πλευράς να παρουσίαζε ενδιαφέρον η απάντηση στο ερώτημα ποιες δικές μου προθέσεις_β μετουσιώνω σε πράξεις, αλλά βάσει της θεωρίας της δράσης το μόνο που θέλουμε να γνωρίζουμε είναι ποιες είναι οι προθέσεις_α των πράξεών μου.

Η σύγχυση αυτών των δύο τύπων προθέσεων περιπλέκει τα πράγματα. Η υπόθεση ότι κάθε πράξη είναι εκ προοιμίου σκοπιμη (πρόθεση_α) δεν συνεπάγεται ότι σε κάθε πράξη ενυπάρχει και μια πρόθεση_β. Όταν κάνω την κίνηση να ανοίξω την πόρτα,

²⁴ Πβ. Keller 1977, σ. 19.

απομακρύνω τον αντίχειρα από τον δείκτη έτσι ώστε να μπορέσω να πιάσω το χερούλι. Αυτή η πράξη σαφώς εξυπηρετεί έναν σκοπό ή μια πρόθεση_α. Είναι μεν εμπρόθετη, αλλά δεν την προγραμματίζω ούτε τη σχεδιάζω κάθε φορά. Η θέση που προβάλλεται συχνά, ότι δηλαδή κάθε πράξη είναι προσχεδιασμένη και ότι για κάθε πράξη υπάρχει σχέδιο δράσης, οφείλεται στη σύγχυση της πρόθεσης_α με την πρόθεση_β. Ως εκ τούτου, η υπόθεση αυτή οδηγεί κατευθείαν σε καταστροφικό φαύλο κύκλο: Εφόσον και ο σχεδιασμός αποτελεί καθ' αυτόν πράξη, οφείλει και αυτός να σχεδιαστεί, και επομένως να έχει σχεδιαστεί και ο σχεδιασμός του σχεδίου κ.ο.κ. Φυσικά αυτό το επιχείρημα αποδεικνύεται στείρο. Ακόμη και ο πλέον ένθερμος υποστηρικτής της σχεδιασμένης δράσης²⁵ θα διέψευδε ότι ο σχεδιασμός είναι πράξη καθ' εαυτήν. Αλλά έπειτα θα όφειλε να προσδιορίσει το ακριβές νόημα του σχεδιασμού.

Ας κρατήσουμε λοιπόν ως δεδομένο το εξής: Το γεγονός ότι κάτι ήταν εμπρόθετο ή σκόπιμο δεν συνεπάγεται ότι ήταν και σχεδιασμένο. Η γλωσσική μεταβολή θα μπορούσε να είναι σκόπιμη (πράγμα που δεν ισχύει!), χωρίς να είναι σχεδιασμένη. Επιπλέον θα μπορούσε να είναι σχεδιασμένη (πράγμα που μερικές φορές ισχύει!), χωρίς να είναι σκόπιμη. Ωστόσο το πώς αυτό είναι δυνατό δεν μπορεί ακόμη να αποσαφηνιστεί σε τούτο το σημείο (βλ. Ενότητα 4.4). Σκόπιμος και σχεδιασμένος είναι δύο όροι εντελώς ανεξάρτητοι μεταξύ τους.

Ας εξετάσουμε τώρα τον τρίτο όρο: *συνειδητός* – *ασυνείδητος*.

Η θέση βάσει της οποίας η γλωσσική μεταβολή δεν συντελείται σκόπιμα αλλά ασυνείδητα προϋποθέτει μιαν αντίφαση. Η υπόθεση ότι τα σκόπιμα φαινόμενα είναι υποχρεωτικώς συνειδητά πιθανόν να απορρέει επίσης από τη σύγχυση μεταξύ πρόθεσης_α και πρόθεσης_β, διότι αυτό που είναι σκόπιμο_β

²⁵ Πβ. Wunderlich 1976, σ. 37 κ.ε.· Ronneberger-Sibold 1980, σ. 25, 33, 134, 135· Rehbein 1977.

είναι όντως κατ' ανάγκην συνειδητό. Ο προσχεδιασμός μιας πράξης συνεπάγεται τη συνειδητότητά της. Αντιθέτως, όσα κάνω σκόπιμα, δεν είναι όλα απαραίτητως συνειδητά.

Συνειδητό είναι, θα λέγαμε, το γενικό περίγραμμα μιας πράξης: Έχουμε συγκεκριμένους στόχους δράσης και επιδιώκουμε την επίτευξή τους, π.χ. να ανοίξουμε την πόρτα, να βιάψουμε τον τοίχο κ.λπ. Είναι όλοι αρκετά περίπλοκοι και συνήθως έχουμε συνειδητή επίγνωσή τους. Για να τους επιτελέσουμε, ωστόσο, εφαρμόζουμε σειρά πράξεων οι οποίες συνήθως δεν μας είναι συνειδητές παρόλο που πρόκειται για πράξεις σκόπιμες: άνοιγμα χεριού, τράβηγμα του ποδιού από το γκάζι, καθάρισμα του πινέλου από την περιττή μπογιά κ.λπ. Όλες αυτές τις πράξεις τις εκτελούμε τυφλά. Όσο η χρήση του συμπλέκτη, των φρένων, του μοχλού ταχυτήτων και του τιμονιού παραμένουν συνειδητές πράξεις για τον οδηγό, αυτός στην πραγματικότητα δεν οδηγεί καλά.

Τα πράγματα μοιάζει να έχουν ως εξής: Για να οδηγήσουμε συνειδητά, πρέπει να μπορούμε να αλλάζουμε ταχύτητα ασυνειδητά. Για να μπορέσουμε να μιλήσουμε συνειδητά, πρέπει να μπορούμε να συντάξουμε μια αναφορική πρόταση ασυνειδητά. Πρέπει να κρατούμε την ενσυνείδητη βούλησή μας διαθέσιμη για τα ουσιώδη.

Επομένως, εκτελούμε συνεχώς σκόπιμες πράξεις, που παραμένουν όμως στο ασυνείδητο. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν συγκεκριμένες εκδηλώσεις συμπεριφοράς, όπως π.χ. τα τικ, που δεν είναι μεν σκόπιμες, ωστόσο έχουμε συνειδητή επίγνωσή τους. Συνήθως συνειδητοποιώ τότε κοκκινίζω, τρέμω ή φταρνίζομαι.

Κατά συνέπεια, μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής: Σκόπιμος και συνειδητός είναι επίσης δύο εντελώς ανεξάρτητοι μεταξύ τους όροι. Ο σκόπιμος (κατ' αναλογία με την πρόθεση_α) χαρακτηρίζει τη λογική διάσταση των πράξεων, ενώ ο συνειδητός την ψυχολογική.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι: Ο σκόπιμος και ο σχεδιασμένος δεν είναι όροι συνώνυμοι· ο σκόπιμος και ο ασυνείδητος δεν είναι όροι αντώνυμοι.

Έτσι η θέση (1) καταλήγει απλώς να καταγράφει σειρά αρνητικών ιδιοτήτων: Οι ομιλητές δεν αλλάζουν τη γλώσσα τους σκοπίμως, βάσει σχεδίου ή συνειδητά. Αυτή η θέση είναι σε γενικές γραμμές ορθή, ωστόσο τίποτε παραπάνω.

Αυτό που εμείς αναζητούμε είναι μια θετική απάντηση στο ερώτημα πώς και γιατί η γλώσσα μας —και ενδεχομένως κάθε γλώσσα— μεταβάλλεται συνεχώς —ίσως κατ' ανάγκην— μέσω των ομιλητών της.

1.4 Ουσία, μεταβολή και γένεση

Το πρόβλημα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Επικοινωνούμε για σημαντικά ή ασήμαντα πράγματα, γραπτά ή προφορικά, ιδιωτικά ή δημόσια κ.λπ. Κατά την επικοινωνιακή διαδικασία σε γενικές γραμμές σκεφτόμαστε την ίδια τη γλώσσα τόσο λίγο όσο τον πληθωρισμό την ώρα που ψωνίζουμε. Ακριβώς μέσω αυτής της καθημερινής ποικιλότροπης χρήσης της γλώσσας μας την αλλάζουμε συνεχώς. Για να το διατυπώσω προσεκτικότερα: Προκαλούμε στη γλώσσα μας μόνιμη αλλαγή, την οποία κατά κανόνα δεν επιδιώκουμε. Τους περισσότερους από εμάς μάλιστα μας αφήνει αδιάφορους, αφού οι περισσότερες αλλαγές περνούν εντελώς απαρατήρητες. Ορισμένες τις βρίσκουμε εκνευριστικές ή δυσάρεστες, άλλες πάλι τις θεωρούμε επιθυμητές. Αλλά γενικά μια συγκεκριμένη αλλαγή είναι αδύνατο να την παρεμποδίσουμε ή να την προκαλέσουμε σκοπίμως. (Σχετικά με την επίδραση της στοχευμένης γλωσσικής πολιτικής και του γλωσσικού σχεδιασμού θα επανέλθω σε επόμενο κεφάλαιο. Βλ. Ενότητα 4.4.)

Ως εκ τούτου, το ερώτημα είναι το εξής: Γιατί προκαλείται μεταβολή στη γλώσσα μέσω της καθημερινής μας επικοινωνίας; Ποιοι είναι οι μηχανισμοί αυτής της συνεχούς αλλαγής;

Παραδοσιακά, έχει επισημανθεί ένας παράγοντας, η οικονομία της άρθρωσης. Αλλά αν αυτός ήταν ο μοναδικός παράγοντας που επηρέαζε τη γλωσσική εξέλιξη, οι γλώσσες θα έπρεπε να γίνονται όλο και πιο «οικονομικές» με την πάροδο του χρόνου, πράγμα που προφανώς δεν συμβαίνει. (Βλ. Ενότητες 4.5 και 5.1.)

Αν ξέραμε ποιοι είναι οι μηχανισμοί της γλωσσικής μεταβολής, θα γνωρίζαμε περισσότερα και για την καθημερινή μας επικοινωνία, εφόσον προφανώς επικοινωνούμε με συγκεκριμένο τρόπο, ο οποίος προκαλεί τη μεταβολή του επικοινωνιακού μας μέσου. Αυτό φυσικά δεν αποκλείει την ύπαρξη τυχαίων διαδικασιών. Ωστόσο, αυτές δεν μπορούν εξ ορισμού να ερμηνευτούν.

- (1) Αν ξέραμε με ποιον σκοπό χρησιμοποιούμε τη γλώσσα, θα ξέραμε γιατί η γλώσσα μας αλλάζει μέσω της επικοινωνίας.

Το ερώτημα με ποιον τρόπο συντελείται η διαδικασία της μεταβολής της γλώσσας μας δεν είναι ιστορικό αλλά συστηματικό. Οι αλλαγές του αύριο είναι οι συνέπειες της επικοινωνίας του σήμερα. Κατά συνέπεια, η θεωρία της γλωσσικής μεταβολής αποτελεί συγχρόνως θεωρία της λειτουργίας ή των λειτουργιών και των αρχών της επικοινωνιακής μας διαδικασίας. Η γνώση των μηχανισμών της μεταβολής διαθέτει με άλλα λόγια λειτουργική-αναλυτική διάσταση.

- (2) Αν γνωρίζαμε γιατί η γλώσσα μας μεταβάλλεται συνεχώς, θα γνωρίζαμε και για ποιον σκοπό τη χρησιμοποιούμε.

Η πρόταση (2) αποτελεί αντιστροφή της πρότασης (1). Η γνώση της λειτουργίας ή των λειτουργιών ενός αντικειμένου σχετίζεται στενά με τη γνώση του λόγου ύπαρξής του αντικειμένου αυτού.

- (3) Αν γνωρίζαμε πώς λειτουργεί η επικοινωνιακή μας διαδικασία, θα γνωρίζαμε και κάτι για τη λογική της γλωσσογονίας, δηλαδή της γένεσης της γλώσσας μας.

Αναλογικά, η θεωρία της εξέλιξης του χρήματος συνεπάγεται ή αποτελεί επίσης θεωρία για τη λειτουργία του χρήματος.

Στον τομέα των κοινωνικών θεσμών ο συσχετισμός αυτός ισχύει με ιδιαίτερο τρόπο, αν και όχι αναγκαστικά. Ένας θεσμός μπορεί να έχει προκύψει στο παρελθόν από λειτουργίες οι οποίες διαφέρουν από αυτές που σήμερα θα δικαιολογούσαν τη συνέχισή του. Το παιχνίδι που ονομάζουμε «σκάκι» πιθανώς προέκυψε από μια μέθοδο προσομοίωσης των μαχών. Όταν οι παλαιές λειτουργίες είναι πλέον παρωχημένες, ο αντίστοιχος θεσμός δεν πρέπει υποχρεωτικά να παρακμάσει. Μπορεί να αλλάξει λειτουργία. «Αυτή η σχέση μεταξύ της λειτουργικής ανάλυσης ενός αντικειμένου και της αιτιώδους-γενετικής βάσης της παρουσίας του, αν και συχνά στενή [...], δεν είναι καθόλου αναγκαία», γράφει σχετικά η Έντνα Ούλμαν-Μάργκαλιτ.²⁶

Αυτό οφείλουμε να το εκλάβουμε αποκλειστικά ως προειδοποίηση για την εξαγωγή βιαστικών συμπερασμάτων και όχι ως απόπειρα να υποτιμήσουμε τη σχέση μεταξύ της λειτουργικής ανάλυσης και της θεωρίας της γένεσης. Η σχέση αυτή συναντάται τόσο στα τεχνουργήματα όσο και στη ζώσα φύση. Αν γνωρίζω τη λειτουργία της τεγίδας (τραβέρσας) στον σκελετό της στέγης, έχω κάποιο στοιχείο για να απαντήσω βάσιμα στο ερώτημα «γιατί είναι εκεί». Αν γνωρίζω τη λειτουργία του νεφρού (για να μεταχειριστώ το παράδειγμα της Ούλμαν-Μάργκαλιτ), έχω κάποιο στοιχείο για να απαντήσω βάσιμα στο ερώτημα «γιατί υπάρχει». (Σε αυτό το σημείο δεν σκοπεύω να εμβαθύνω στη θεμελιώδη διαφορά μεταξύ του εξελικτικού σχηματισμού του νεφρού και της διά χειρός κατασκευής του σκελετού μιας στέγης.) Με εντελώς ιδιαίτερο τρόπο αυτή η σχέση ισχύει για κοινωνικά φαινόμενα και θεσμούς όπως το δίκαιο, το χρήμα, οι αγορές, η ηθική ή η γλώσσα.

²⁶ Ullmann-Margalit 1978, σ. 280. [Έντνα Ούλμαν-Μάργκαλιτ (Edna Ullmann-Margalit, 1946–2010): Ισραηλινή ακαδημαϊκός, καθηγήτρια φιλοσοφίας στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. (Σ.τ.μ.)]

Θέλω να προσπαθήσω να επεξηγήσω τον παραπάνω συλλογισμό με ένα παράδειγμα. Σε μια σειρά φωτογραφιών με τίτλο «10 λεπτά μπροστά από το Κέντρο Πομπιντού» ο αρχιτέκτονας Χανς Νικλ²⁷ κατέγραψε τη γένεση μιας δομής (Εικόνα 1). Περίεργοι περαστικοί σχηματίζουν δύο κύκλους γύρω από καλλιτέχνες δρόμου ή περιπλανώμενους διασκεδαστές στην πλατεία μπροστά από το Κέντρο Πομπιντού στο Παρίσι. Παρατηρούμε την τεκμηρίωση της γένεσης ενός απλούστατου παραδείγματος κοινωνικής δομής. Όπως ακριβώς η γλωσσική μεταβολή, η συγκεκριμένη δομή προκύπτει χωρίς σχέδιο, χωρίς προσυνηννόηση. Προκύπτει αυθόρμητα. Αυτό ονομάζεται *απροσχεδίαστη τάξη*.²⁸ Κανείς από τους περίεργους περαστικούς δεν αποσκοπούσε στον σχηματισμό της. Οι περισσότεροι δεν παρατήρησαν καν ότι μέσω της πράξης τους αυτής συνέβαλαν στη γένεση μιας τέτοιας δομής. Για τους περισσότερους το αποτέλεσμα αυτό ήταν αδιάφορο.

Βάσει των παραπάνω θα ήθελα να προσθέσω ένα επιπλέον παράδειγμα, τονίζοντας το εξής: Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την ουσία μιας κοινωνικής δομής αν δεν κατανοήσουμε τη λογική της γένεσής της. Για να την κατανοήσουμε, είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε τη λειτουργία της πράξης των ατόμων που συμμετείχαν στη δομή. Η γεωμετρική και μόνο περιγραφή της δομής που προέκυψε δεν θα συμβάλει στην κατανόησή της. Η ίδια γεωμετρική διάταξη θα μπορούσε να σχηματιστεί από έναν στρατιωτικό λόχο, τον οποίο ο λοχαγός διέταξε να στοιχηθεί σε κύκλους με την άλφα ή βήτα διάμετρο. Και οι δύο δομές, η δομή της φωτογραφίας και η φανταστική, θα μπορούσαν να είναι γεωμετρικά πανομοιότυπες. Αλλά ως κοινωνικά φαινόμενα θα ήταν θεμελιωδώς διαφορετικές.

²⁷ Nickl 1980. Ευχαριστώ τον Bruno Strecker για την επισήμανση αυτής της φωτογραφίας.

²⁸ Βλ. von Hayek, «Παρατηρήσεις για την εξέλιξη των συστημάτων των κανόνων συμπεριφοράς», στο von Hayek 1969.